

Komemorirati Srebrenicu¹

Ger Duijzings

Iako ima samo nekoliko hiljada stanovnika, grad Srebrenica u istočnoj Bosni stekao je maltene svetsku reputaciju. Njegovo ime je postalo sinonim za zločin koji se smatra najvećim u Evropi od 1945. godine: masakr najmanje sedam hiljada bošnjačkih muškaraca, izvršen nakon što su srpske snage zauzele „bezbednu zonu“, Srebrenicu, 11. jula 1995. godine. Ujedinjene nacije (zajedno sa holandskim trupama u sumnjivoj ključnoj ulozi) nisu sprečile ovo krvoproliće, kojim se kasnije bavio čitav niz istraga i izveštaja. Prvi takav izveštaj objavile su UN, nakon čega su objavljeni zvanični izveštaji u Francuskoj i Holandiji, a nedavno i u Republici Srpskoj. Lično sam bio uključen u najveću holandsku istragu, koju je sproveo Institut za ratnu dokumentaciju (NIOD), i moj primarni zadatak je bio da pružim opis događaja u Srebrenici iz jula 1995. godine u antropološkom i istorijskom kontekstu. Obavio sam brojne intervjuje sa Bošnjacima, Srbima i vojnicima holandskog bataljona UN (Dutchbat), pokušavajući da utvrdim kako je takav masakr uopšte mogao da se dogodi u kontekstu lokalnih događaja i okolnosti. Odlučio sam da se njime bavim iz jedne široke istorijske perspektive od dva veka, koja je uključivala i nasleđe svih prethodnih ratova i epizoda nasilja, sa posebnim akcentom na istorijska sećanja koja su o njima postojala. Moj cilj nije bio da napišem jednu sveobuhvatnu istoriju, već da kritički ispitam načine na koje su važne istorijske epizode lokalno zapamćene i predstavljene, odnosno korišćene i instrumentalizovane pre i tokom samog rata.

Jasno je da su istorijska sećanja i mitovi doprineli ratu u Bosni i podgrevali ga. Nemoguće je potpuno razumeti specifične događaje, poput srebreničkog masakra, ukoliko se ignorišu različite *percepcije* istorije među lokalnim igračima. U tom kontekstu, dovoljno je pomenuti Mladićeve osvrte na Kosovsku bitku (1389) nekoliko dana pre nego što je naredio napad na Srebrenicu, ili podsećanje na Prvi srpski ustanak (1804–1813) nakon zauzimanja grada. Kada su srpske snage ušle u centar Srebrenice, predstavio je to kao osvetu za istorijski poraz od Turaka koji se odigrao pre skoro dva veka. Verujem da je ta kombinovana ikonografija Kosovske bitke i Prvog srpskog ustanka relevantna za shvatanje ideološkog konteksta u pozadini masakra bošnjačkih muškaraca u Srebrenici 1995. godine, ali i duševne strukture bar nekih pojedinaca koji su te zločine orkestrirali i izvršili. Sasvim je moguće i da je Mladićev pogled na svet bio prožet nacionalnim epovima i „velikim“ srpskim tradicijama koje romantizuju borbu protiv Otomanskog carstva. Epski elementi su, zapravo, bili suština obrazaca diskursa kojim su se on i drugi srpski nacionalisti služili da „objasne“ neke skorije, ali i davne događaje, ili da opravdaju svoje odluke i postupke.

Međutim, pažljivo sam izbegavao da u svojoj konačnoj analizi povučem pravu uzročno-posledičnu liniju između mitova i nasilja na način na koji su to radili neki drugi autori. Da skratim ovaj poduži argument – zastupao sam tvrdnju da su kolektivno sećanje davnih događaja i moćni mitovi koji su iz njih izrasli hranili živa sećanja na neke skorije događaje, poput onih iz Drugog svetskog rata, tokom kog su ustaše izvršile brojne masakre nad srpskim stanovništvom u Srebrenici i oko Srebrenice, ili događaja sa početka rata u Bosni, kada je oko hiljadu Srba iz tog dela zemlje ubijeno u bošnjačkim napadima. Ta mešavina istorijskih mitova, kolektivnih sećanja i živih lokalnih i ličnih sećanja, stvorila je plodno tlo za hranjenje srpske želje za osvetom, koja se, jula 1995. godine, manifestovala u formi jedne strašne destruktivne sile.

U okviru ove prezentacije želeo bih da proširim svoju analizu i na posleratni period: želim da ispitam „sledeći život“ tog masakra i načine na koje je on obeležavan, i pokušam da sagledam potencijalne efekte koje bi oni mogli da imaju. S obzirom na samu brutalnost i razmere tog masakra, kao i na svu

---

¹ Prof. Dr. Ger Duijzings prezentovao je ovaj rad na konferenciji „Bad memories. Sites, symbols and narrations of wars in the Balkans“, koju je organizovao Osservatorio Balcani in Rovereto u Trentu, 09. novembra 2007. Konferencija je bila de o projekta o memorijalima posvećenim Drugom svetskom ratu. Više o konferenciji, kao i o publikaciji u kojoj je objavljen ovaj rad moguće je videti na: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.

ogorčenost preživelih, jasno je da će put do pomirenja biti mnogo teži nego u ostalim krajevima Bosne. Pored toga, mogućnost da srebrenički masakr bude iskorišćen kao novi amblem u nekim budućim sukobima veoma je realna. Međutim, Srebrenica predstavlja mnogo više od lokalnog problema. Za Bosnu kao celinu, taj masakr predstavlja kontroverzno pitanje koje i dalje izaziva podele. U očima nekih ljudi, sama sećanja na taj masakr, sa kojim se Srbi nikada nisu suočili i čije počinioc u velikom broju slučajeva nikada nisu uhapsili, ozbiljno ugrožavaju izgled Bosne da postane „održiva“ zemlja.

Teško uspostavljanje zajedničkog narativa

Neki ljudi smatraju da je teško uopšte i zamisliti kako bi ta zemlja mogla da opstane ukoliko Bošnjaci, Srbi i Hrvati ne uspeju da postignu konsenzus o tome kako će se sećati svoje skorije prošlosti, i ne razviju mehanizme za uspostavljanje jednog zajedničkog narativa o ratu. Pitanje sećanja i komemoracije, ne samo srebreničkog masakra kao jedne od najdramatičnijih epizoda rata, već i brojnih drugih događaja, čini se ključnim za budućnost Bosne kao države. Obično se smatra da su utvrđivanje činjenica i uspostavljanje dijaloga izvan utvrđenih linija podele jedini put ka miru i pomirenju. I sam sam razmišljao na veoma sličan način kada sam napisao svoju lokalnu istoriju Srebrenice, utrošivši pri tome dosta vremena i napora, ne samo da opišem kako su ova istorijska iskustva predstavljena u nacionalističkom diskursu, već i da ih kritički preispitam i razdvojim činjenice od fikcije, i tako ispletem jedan inkluzivniji i precizniji narativ koji bi bio pravedan za obe strane. Pokušao sam da spojim bošnjačke i srpske izvore, da na obe strane ispravim i ublažim nacionalističko pojednostavljivanje i krivljenje činjenica, i opišem sve sitne detalje i kompleksnosti lokalnih istorijskih događaja. Iako ne mogu da tvrdim da postoji samo jedna istorijska istina, bio sam ubeđen da je sve ove divergentne i, često međusobno isključive istorije, ipak moguće uobličiti u jednu inkluzivniju i istinitiju verziju događaja iz prošlosti.

Ovde bih želeo da ukažem na ograničenja takvog istorijskog istraživanja, pre svega u pogledu onoga što je njim kratkoročno ostvarivo. Jedna od osobina ove posleratne situacije je i dubok duševni raskol dve zajednice, bošnjačke i srpske, u vezi sa tim kako vide ono što se događalo devedesetih godina. To se vidi i u knjigama koje su Srbi i Bošnjaci objavljivali nakon rata, u kojima su opisani i obeleženi samo njihovi bitni događaji i žrtve njihove strane, dok se žrtve druge strane ignorišu. Čini se da su njihove perspektive potpuno nekompatibilne: iako sličnog stila i retorike, oslanjajući se na jezik stradanja od ruku „drugih“, zvanična bošnjačka i srpska istorija rata pričaju dve potpuno različite priče, koje je veoma teško uskladiti. Uprkos tome što sam pokušao da spojim ove narative u jedan opšti, nadajući se da bi to možda moglo da proizvede jednu verziju istorije koja bi bila prihvatljiva obema stranama, u bošnjačkoj i srpskoj percepciji rata i dalje postoje neke stvarne podele. Čini se da njihove komemorativne prakse – obeležavanje zločina i sahrana žrtava u Memorijalnom centru Potočari, odnosno kontrakomemoracije koje lokalni Srbi organizuju u mestima kao što su Bratunac i Kravica – zapravo ukazuju na nedostatak zajedničkog jezika koji podriva svaki napor da se dođe do konsenzusa i te dve zajednice približe jedna drugoj.

Celu tu situaciju karakteriše i visok stepen angažovanja međunarodne zajednice. Srebrenica, tako, danas predstavlja simbol neuspeha međunarodne zajednice da spreči najveći masakr u Evropi od kraja Drugog svetskog rata. Dva najvažnija međunarodna aktera u toj priči su MKTJ u Hagu i Kancelarija Visokog predstavnika (OHR). MKTJ ima važnu ulogu u utvrđivanju činjenica i rekonstrukciji svega što se u Srebrenici dogodilo tokom rata, i ti događaji su istraživani u čitavom nizu sudskih procesa, uključujući i suđenje Naseru Oriću, bivšem komandantu bošnjačkih snaga u toj enklavi. Jedno od najvažnijih postignuća MKTJ ogleda se u kvalifikaciji srebreničkog masakra kao genocida: jedna i, za sada, jedina presuda za genocid, odnosno saučesništvo u izvršenju genocida, izrečena je upravo u vezi sa Srebrenicom (u predmetu Krstić). Drugo, Kancelarija Visokog predstavnika imala je ključnu ulogu u oblikovanju sećanja na ovaj događaj, ali i načina na koji se taj masakr obeležava. Pitanje sećanja na Srebrenicu očigledno ne može biti shvaćeno na pravi način ako se ne uzmu u obzir i sve akcije i intervencije OHR-a i MKTJ-a u toj lokalnoj areni.

Podeljena sećanja

Jasno je da Srbi i Bošnjaci, ali i svi ostali akteri, tretiraju sećanja iz ovog rata na veoma različit način, u skladu sa svojim različitim ratnim iskustvima, interesima i političkim ciljevima. Svi akteri ovih događaja imaju svoja sećanja i obeležavaju samo određene epizode, dok ostale skrivaju ili zaboravljaju. Pre svega, za Srbe su pamćenje i komemoracija važnih događaja iz srpske istorije (poput Kosovske bitke, Prvog srpskog ustanka, Prvog i Drugog svetskog rata) bili inherentni njihovim ratnim težnjama i potrebi da se kamufliraju svi ekonomski i politički interesi u korenu napora da se (istočna) Bosna etnički očisti i nad njom uspostavi vojna kontrola. Lokalni srpski mediji su tokom rata konstantno ponavljali i podsećali na mnoge važne događaje u srpskoj nacionalnoj istoriji. Čim je rat ušao u svoju drugu godinu, redovno su počele da se organizuju ceremonije – sahrane i komemoracije žrtava rata. Između maja 1992. i januara 1993. godine, bošnjačke snage su izvele više napada na srpska sela, u kojima je ubijeno oko hiljadu Srba, kako boraca, tako i civila. Ti bošnjački napadi su postali izvor velikog nezadovoljstva, i potvrdili su, bar u očima lokalnih Srba, da je srpska nacija oduvek bila „stradalnička“, i da živi pod stalnom pretnjom genocida i istrebljenja.

Istovremeno, takav pogled je apsolutno ignorisao ogromne patnje koje su Srbi naneli lokalnom bošnjačkom stanovništvu na samom početku rata, kada su JNA i srpske paravojne formacije sprovele nemilosrdnu kampanju etničkog čišćenja, u kojoj su učestvovali i mnogi lokalni Srbi. Međutim, devet meseci nakon izbijanja rata, osećanje Srba da su izloženi pretnji postalo je razumljivo: Bošnjaci su uspeli da se izbore za svoju teritoriju, napadajući srpska sela i potiskujući srpske snage u jedan mali džep oko Bratunca. Samo deset sela u području Srebrenice je tada ostalo pod srpskom kontrolom, dok je preostalih tridesetak sela i oko sedamdeset zaseoka prešlo pod kontrolu bošnjačkih snaga. Osvetnička osećanja su tada prosto zračila sa stranica lokalnih srpskih novina, poput *Naše Riječi*, a posebno nakon napada na srpsko uporište u Kravici u januaru 1993. godine, kada je poziv na osvetu bio zaista glasan. Kako je to opisao jedan lokalni hroničar – Srbi su sa nestrpljenjem iščekivali dan odmazde, odnosno, priliku da se osvete za ponižavajući poraz, i konačno svedu račune sa Bošnjacima. Do toga je moglo da dođe već početkom 1993. godine, kada je Mladić potisnuo bošnjačke snage nazad u Srebrenicu, ali je uspostavljanje „bezbedne zone“ UN u aprilu 1993. sprečilo veće krvoproliće.

Srbi su, konačno, napali i zauzeli Srebrenicu u julu 1995, i to je slavljeno kao oslobođenje Srebrenice. Euforija zbog pobede nad „Turcima“ bila je pomešana sa tugom zbog stradalih u ratu, ali i osećanjem osvete za sve što su Bošnjaci uradili tokom 1992. i 1993. godine. U godinama neposredno nakon rata, kada je Srebrenica bila uporište Srpske demokratske stranke, srpske komemoracije, organizovane u julu svake godine, objedinjavale su dva zajednička elementa: slavljenje oslobođenja Srebrenice i žalost za srpskim žrtvama. Tada su podignuti i brojni spomenici i plakete u znak sećanja na ubijene. Sve to je bilo deo širih napora da se u čitavo okruženje ureže jedan novi politički poredak: promenjeni su nazivi ulica i škola, džamije su srušene i umesto njih izgrađene nove pravoslavne crkve, a jedan spomenik srpskim žrtvama iz Prvog svetskog rata, koji su lokalni seljaci skrivali najmanje pedeset godina, ponovo je vraćen na svoje prvobitno mesto. U razgovorima koje sam vodio sa lokalnim Srbima 1998. godine, masakr iz jula 1995. u potpunosti je porican, ili racionalizovan kao nešto što se odigralo tokom samih borbi.

Bošnjaci, uprkos tome što su čak i pre događaja iz jula 1995. pretrpeli mnogo veće žrtve, nisu učinili nikakve napore da izgrade sopstvenu komemorativnu kulturu, bar ne u srebreničkoj enklavi. Za Bošnjake koji su tokom rata živeli u Srebrenici, najvažnije pitanje je bio goli opstanak, s obzirom na to da su brojne smrti (usled granatiranja, bolesti ili gladi) tada bile česta i maltene svakodnevna pojava. Pored toga, njihov svakodnevni život u „bezbednoj zoni“ obeležavale su i brojne društvene i političke podele, posebno između prvobitnih stanovnika, lokalne mafije i izbeglica iz nekih drugih krajeva. Nastanak snažnog osećaja zajedništva u takvom društvenom okruženju jednostavno nije bio moguć. Bošnjaci iz Srebrenice su počeli da održavaju komemoracije svojim mrtvima na organizovan način tek nakon rata. Njima su čuvali sećanje na žrtve srebreničkog masakra, ali i na sve Bošnjake ubijene pre jula 1995. U Tuzli su organizovani komemorativni protesti svakog 11. dana u mesecu, a žene iz Srebrenice su se vratile čim je to postalo moguće. Prva veća lokalna komemoracija u Potočarima

održana je u julu 2000. godine, na petu godišnjicu srebreničkog masakra. Pored velikog broja predstavnika međunarodne zajednice, tom događaju je prisustvovao i Alija Izetbegović, koji je tada prvi put kročio na teritoriju Republike Srpske od okončanja rata, ali nije nijedan predstavnik Republike Srpske.

Šef Misije UN Jacques Klein je tom prilikom predložio da se u Srebrenici, ili blizu Srebrenice, izgradi groblje, nalik grobljima poginulih vojnika koja postoje u Francuskoj i na nekim drugim mestima u Evropi. Izneta je i ideja da se fabrika baterija u Potočarima, gde su mnoge srebreničke žene poslednji put videle svoje muževe i sinove žive, pretvori u memorijalni kompleks, u okviru kog bi bili izgrađeni obrazovni centar i muzej. Ovi planovi su, na kraju, realizovani zahvaljujući upornom lobiranju brojnih udruženja porodica nestalih, političkim i pravnim intervencijama Visokog predstavnika i finansijskoj pomoći međunarodne zajednice. Političari iz redova Stranke demokratske akcije (SDA) u početku su se protivili takvim planovima: vršili su pritisak na preživjele da zaborave na Potačare, i da za lokaciju izaberu Kladanj u centralnoj Bosni, gde je SDA u tom trenutku već započela izgradnju jednog spomenika. Uprkos tome, i u skladu sa željama ogromne većine porodica žrtava, Visoki predstavnik Wolfgang Petritsch odvojio je jednu parcelu za izgradnju groblja i memorijalnog kompleksa u Potočarima, nedaleko od Srebrenice. U martu 2003. godine, u Potočarima su sahranjene prve žrtve srebreničkog masakra, njih ukupno 600. Kasnije te godine sahranjeno je još nekoliko stotina bošnjačkih žrtava, kao i 2004. Lokalni Srbi su na to odgovorili otvaranjem svoje „spomen sobe“, u obližnjem Bratuncu u aprilu 2004. godine, u kojoj su bile izložene na stotine fotografija njihovih ubijenih rođaka. Tu inicijativu je, inače, pokrenulo i finansiralo Udruženje srpskih veterana. Sve to je dovelo do situacije da danas imamo oštro podeljena sećanja i razdvojene komemorativne prakse, u okviru kojih nijedna strana nije spremna da prizna stradanja druge. Pored toga, takva situacija nije uravnotežena: patnje Bošnjaka – koje su sasvim sigurno bile puno veće – međunarodna zajednica je priznala i potvrdila, dok se srpske žrtve uglavnom ignorišu.

Komemorativna arena

Želim ovo da nazovem jednom komemorativnom arenom, u kojoj ishodi nisu unapred odlučeni. Strane i akteri koji se nađu u ovoj areni imaju različite interese. Za porodice ubijenih u srebreničkom masakru Memorijalni centar u Potočarima, odnosno „povratak“ mrtvih i njihova sahrana, predstavljaju važan korak ka povratku živih. Način na koji se sahrane i komemoracije tretiraju i obezbeđuju lokalno, u velikoj meri određuje i izgled za povratak Bošnjaka u oblasti koje su danas pretežno naseljene srpskim izbeglicama, tj. interno raseljenim licima. Za preživjele, Memorijalni centar u Potočarima, takođe, predstavlja i jedan vid nenasilnog odgovora na sve što im je tokom rata učinjeno: u njihovim očima, lokalni Srbi treba da budu primorani da žive sa svim tragovima tog zločina, jer su ga srpske snage počinile u njihovo ime. Istovremeno, određeni bošnjački političari gaje kalkulantski pristup tom pitanju i instrumentalizuju odgovornost međunarodne zajednice kako bi od nje zahtevali obnovu i isplatu odštete, od kojih porodice žrtava obično imaju najmanje koristi. Oni identifikuju UN i holandski bataljon u Srebrenici kao glavne krivce, i koriste srebrenički masakr da bi ih naterali da plate za svoje greške.

Takav pristup doprinosi prikrivanju nekih osetljivih pitanja: masakr se njim dekontekstualizuje i pretvara u generički simbol stradanja Bošnjaka, koji skreće pažnju sa činjenice da je Srebrenica tokom rata bila važan centar bošnjačkog otpora, iz kog su vršeni napadi na srpska sela. Još delikatnije pitanje tiče se činjenice da je bošnjački otpor u Srebrenici imao veoma slabu podršku vlade u Sarajevu na čelu sa SDA, delom i zbog toga što je Naser Orić, ratni komandant Srebrenice, bio neprijateljski nastrojen prema lokalnim liderima iz redova SDA. Pored toga, sarajevska vlada je tokom rata koristila srebreničku enklavu kako bi zadržala srpske snage na nekim drugim mestima. U junu 1995. godine, bošnjačkim snagama je naredeno da napadnu srpske položaje oko Srebrenice, što je Mladić kasnije iskoristio kao povod da napadne enklavu. Moglo bi se tvrditi i da je to bio jedan od faktora koji je doprineo masakru. Činjenica da političari SDA nikada ne koriste termin *šehidi* (mučenici, izraz koji se koristi za pale muslimanske borce) kada govore o srebreničkim žrtvama je u tom pogledu veoma upadljiva. Iako su, u trenutku kada su ubijeni ili pogubljeni, većinu žrtava ovog masakra činili civili ili

ratni zarobljenici, mnogi od njih su prethodno učestvovali u ratu kao borci, pružajući otpor naletu srpskih snaga u veoma teškim uslovima. Taj element otpora je iz čitave priče izbačen da ne bi otvorio neka bolna i kontroverzna pitanja o indirektnoj odgovornosti Bošnjaka ili SDA za ovaj zločin.

Sa druge strane, lokalni Srbi kontra–spomenicima i kontra–komemoracijama pokušavaju da ubede sebe i ostatak sveta da su bošnjački napadi na srpska sela zapravo ključni element čitave srebreničke priče. Iako ignorišu činjenicu da su napadi Bošnjaka na srpska sela bili posledica nemilosrdne srpske kampanje etničkog čišćenja, većina njih više ne poriče da se taj masakr ipak dogodio, što može biti shvaćeno i kao početak procesa suočavanja s prošlošću. Sa tim u vezi, treba dodati i da je izveštaj Vlade Republike Srpske o srebreničkom masakru (objavljen 2004) svakako predstavljao korak u dobrom pravcu.

Kada je reč o izgradnji zajedničkog shvatanja rata, sva ta podeljena sećanja i komemoracije ne moraju nužno biti shvaćena kao štetna, već se mogu posmatrati i kao razumljivo i očekivano nasleđe čitavog rata. Čini mi se da bi, umesto nametanja zvaničnog narativa odozgo (tu grešku je, inače, napravila i Jugoslavija nakon Drugog svetskog rata), bilo bolje dozvoliti slobodno izražavanje ovih suprotstavljenih sećanja. Zajedničko shvatanje rata verovatno nikada neće biti moguće, posebno u pogledu nekih veoma nasilnih i turbulentnih epizoda, ali, kao što su devedesete godine ovog veka pokazale, sećanja i pogledi onih koji su proživeli Drugi svetski rat među sobom se dosta razlikuju, čak i posle pedeset godina, jer su iskustva nasilnih sukoba često veoma lična i subjektivna. Mi treba da prepoznamo da je u takvim situacijama sasvim normalno da postoji više različitih glasova i čitavo obilje raznovrsnih perspektiva. Zato se nadam da otvoreno izražavanje razlika u određenoj fazi može da dovede do izgradnje zajedničkog javnog prostora (nasuprot homogenizovanom javnom prostoru), u kom je moguće raspravljati o različitim perspektivama i pogledima. Spomenici i komemoracije mogu da stvore nove ili prodube postojeće podele među zajednicama, ili, čak, da doprinesu nekom budućem sukobu, ali ako su osmišljene i tretirane ispravno, one mogu i da nam pomognu da prevaziđemo traume i gubitke prouzrokovane ratom. Umesto buđenja bolnih sećanja na etničko ili nacionalno stradanje, čemu su verski i politički lideri često skloni, spomenici i komemoracije mogu da donesu spokoj onima kojima je najpotrebniji, a to bi, bar koliko ja vidim, i trebalo da bude njihova glavna funkcija.

O autoru: Ger Duijzing je šef Katedre za istočno-evropske jezike i kulturu (EELC) pri Školi za slovenske i istočno-evropske studije (EELC) Londonskog univerziteta (UCL). Od 2002. do 2004. godine radio je kao konsultant za Međunarodni krivični sud UN za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) u Hagu. Od 1997. do 2002. godine učestvovao je u projektu „Istraživanje Srebrenice“ Holandskog instituta za ratnu dokumentaciju (NIOD) u Amsterdamu.